

Արդիս ՊԵՏՐՈՎՅԱՆ

ՄՈՒՐԱԿԻԼԻ Ի-Ի ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐԾԱՎԱՆՔԻ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Խեթական քաջավորությանը Առաջավոր Ասիայի հզրո պիտակքային վերածած Սուլթանի 1-ը (1620-1590 թ. մ.թ.ա.) նվաճումներ է իրագործել ինչպես Փոքր Ասիայում, այնպես է նրա սահմաններից դուրս: Վերջիններս ուղղված էին Սարերի, Սիջագեաքի և Հայկական Ղեղանշարքի բնակիչների դեմ: Ասորիք և Եարավալին Սիջագեաքը Սուլթանի 1-ի ծեռնարկած նվաճումների մասին հանկանա իշխանական է նրա Տարնգրության այն հասպածը, որը վարդոց է արքանացել արքելագեաների ուշադրությանը:

Սուրախի Ի-ի եարավ-արևելյան և արևելյան արշավանքներին է վերարերում Տարեգրության այն եատվածը⁴, որն սկսվում է 16-րդ սուլիղ LUGAL-ս-սա թա-իտ^Մ ... («Խեղավարն ուղղութեաց քաղաք...») Քառերով: Քաղաքի ունունը՝ մասնավորապես, և արձանագրությունն՝ լճիհանրագես, սրբազնավոր են: 21-րդ առողում պահպանվել է ^ՄՀա-ու-ռա-ռա-ռա, որը ենարակուր է դարձնում նուխորդ տողի ^ՄՀա-ն առնելի երան և վերականգնել ^ՄՀա-ու-ռա-ռա քաղաքի անունը: Հաջորդ պահպանված անդանունն է 27-րդ ասդում առկա Hur-լա-ա՛շ ^ՄՈ-ս-սա-..., որի ջնշված վերջնամասը վերականգնվում է եռա ձևով: Սա «Խուսիխական Ուսուխանա քաղաքն» է՝ Սիանի-և անհզգարատի մայրաքաղաքը և Սուրախի Ի-ի եարավ-արևելյան արշավանքի վերջնուկեաը: Ուրենն, Խամարա / Համարան, որը գանվում է Մալաթիալից երասմուՄ լիներա էր Մորսիի Ի-ի եարավ-արևելյան արշավանքի երակեար: Սա դիմաց՝ Եփրաաի ծախ ափին է զանվում Նգորու / Խօզոյու բնակավայրը, որը Խամարա // Համարա բնակավայրի ենա է կապվում Եփրաաի եայտնի գեաանցով: Վերջինս գոյություն է ունեցել նաև են դարերում⁶, երբ եայտնի էր իր մոտ գանվալ Տոմիսա // Խեղնիս իրերի անունով: Իգորոի մոտ գտնված ուրարտական քագակոր Սարորիի Ա-ի (մ.թ.ա. 764-735թ.) արձանագրությունը⁸ ցույց է աաիս, որ այս գեաանցից են օգտվել ուրարտական քագավորները անդրեփրաայան աարածքներ արշավելիս: Ըստ երևույթին, այս եռուն գեաանցով էր Մորսիի Ի-ը անցել Եփրաաը Խամարա / Համարալի մոտ և Իգորուից եարավ-արևելյան ուղղությամբ իր բունակը եասցրել մինչև «Խուսիխական Ուսուխանա քաղաք», այսինքն՝ Միաանի // Խանիգալրաաի Աշսուկոո / Աշսուկոո մայրաքաղաք:

Սուրիկի Ի-ի ուարեզության 30-րդ առդից սկսվում է նրա արևելյան արշավանքին վերաբերող տեղանունների եթշաակումը։ Այսաեղ ևս արձանագրաւրյունը պակասավոր է։ Տարեզության 30-րդ առդրում եթշաակված է ^{սու}«Տա...-ն», 31-րդում՝ ^{սու}«Լա-ն» (Վերականգնված է La-wa-an-da), 32-րդում՝ ^{սու}«Տակ-սա-ան-ն», 33-րդում՝ ^{սու}«Հա-ան-շա...-ն»,

¹ *Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abt., Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939* (այսուհետև՝ KUB), XXXI, 64, II, առ 27:

² KUB, XXXIV, 43, I,ппп 7:

³ В. Хачатрян, Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, стр. 123.

⁴ KUB XXXI, 64, II, шар 16-38:

⁵ В. Хачатрян, 624. աշխ., էջ 97:

⁶ Н. А д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 33.

¹ Ս. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի», Եր., 1963, էջ 53:

⁸ Ն. Աղօնց, Հայաստանի պամուրյուն, Եր., 1972, էջ 178, 201:

34-րդում՝ ^{ո՞ւ}Ha-aš-šu-wa-as-ը և ^{ո՞ւ}...a-ra-a-aš-ը (վերականգնված է Hal-la-ra-a-aš), ³⁷⁻
ըլլում՝ ^{ո՞ւ}Ta-ga-ra-mi-ն, իսկ 38-րդում՝ խեթերի մայրաքաղաքի ^{ո՞ւ}Ha-at-tu-ši ասունը⁹:

Սուրսիլի 1-ի այս երկորդ արևելյան արշավանքի ելակեար եղել է ¹⁰ «...-ն»,
որը, եավանարար նոյնական է 37-րդ առջում ելակեակված Tagarami-ի հետ: Մայրա-
քաղաք Hattusī-ից առաջ եթապակված այս Tagarami-ն նոյն ժեզարամա // ժեզար-
ման է¹¹, որի վյայով Սուրսիլի I-ը վերադարձել էր իր մայրաքաղաք: Նոյնանուն կեսա-
րունով այս երկիրը գանփում էր Արևելյան և Արևմայան Եփրամաների միացման վայրից
արևմուաք ներկայի Հասանչելերի շրջանը ներայալ¹²: «...-ի և ^{ո՞ւ}Tagarami-ի նոյ-
նության դեպքում կարելի է ենթադրել, որ Սուրսիլի I-ը Եփրամի աջ ափից ծախս էր
անցել ենազագ Ծոփից Լուսարապիճ բնակվայիլ (ավելի ուշ Կապան-Սաղեն)՝¹³ մոա:

Եփրամի արևելք ենուազ Ծոփում, Արածանիի առորին եռանքի շուրջ
տարածված է Խաղբերի դաշար, որանու և զանկերու էր ^{ո՞ւ}«...-ից ենաս ելակեակված
^{ո՞ւ}Lawanda-ն: Սա ևս լինելու էր երկանուն: Նրա անդուրաթյունը ճշտվում է խեթական
մեկ ուրիշ բագավարի՝ Սուպիրալիումա 1-ի (մ.թ.ա. 1380-1346 թթ.) բաղած այն արձանա-
գործյան միջոցով, որտեղ Lawanda-ն ելակեակված է Aua(^{ո՞ւ}A-wa) և Urtuwa (^{ո՞ւ}U-ր-
ւ-wa) քաղաքների միջև¹⁴: Urtuwa (<Urtu-սա) քաղաքը նեսազա Որորն է Քղիի շրջա-
նում, որի անվան եայկական նախածնին ավելացված է: Խեթալուկական –սա տեղուն-
վանակերա վերջածանցը¹⁵: Իսկ Aua-ն լինելու էր ենուազ Ավշենը (Ավշենի, Ավշին),
որոր գանվաւ էր Արևմայան Եփրամի ծախն ափին, Կամախ քաղաքից 32 կմ եարագ-
արևմուաք¹⁶: Ավշեն* Ավշէն (ենմա. Բագրատ-Բագրատ, Արմանց-Արամանց,
վարպետ < վարպետ < վարդապետ, աշկերտ < աշակերտ և այլն), որանու * Ավշ- արմա-
սին ավելացված է եայերն շեն «ափսն, զյուլ» բառը: Ավշենի և Որորի միջև
ելակեակված Lauanda-ն կարող էր լինել մայսն Խոսրոերի լաշարը: Ժամանակին այս
դաշար Պալիրիսը կոչում էր Կալապենիան¹⁷ <Կալա-պեճիաց «Գեղեցիկ դաշա»¹⁸: Նոյն
այս դաշար բյուզանդացի մաաւազիր Միքայել Ասաալիատեսը կոչում է 'Անթիա
('Անթիա, 'Անթիաց)¹⁹: Նրա կիմքում եայերն ամեց «անդասաան, ազարակ, արու,
արաորայր»²⁰ բառն է՝ արևմաանայ բարրատներին բնորոշ Ռ>Բ ենյունափոխաթյամբ:
Անդ/հանդ բառը եայերն ենդեվրոպական միջուկին պաականող բառերից է:
Հավանարար նոյն ծագումն ունի նաև Մոռսիլի I-ի ելակեակված Lauanda (*Lau-anda)
անդանվամ երկորդ բաղադրիչը: Բայց ենմա. նաև եայկական այնպիսի տեղանուննե-
րի երկորդ բաղադրիչները, ինչպիսիք են Եռանդ-ը, Հարանդ-ը, Սարանդ-ը, Վանանդ-
ը, Վարանդա-ն: Ի դեպ, բացառված չէ, որ անդանվանակերա վերջածանցների վերած-
ված սրանց -աադ բաղադրիչները գոնի իրենց մի մասով նոյն ծագումն ունենան, ինչ
անդ // հանդ բառը: Խարբերի դաշաի ենագույն Lauanda (Lau-anda) անվան առաջին
բաղադրիչը, ըսա այսմ, կարող է նոյնական լինել եայերն լաւ «զավ, աղեկ», «շանա-
վետ, օգտակար» բառի ենա, որի ազգականացներն են եամարվում եուն. լաւէ զավ, շա-

⁹ KUB, XXXI, 64, II, առ 30-38:

¹⁰ B. X ա գ ա ր ք ա ն, նշվ. աշխ., էջ 97:

¹¹ Նոյն աելում, էջ 94.-96:

¹² U. Ե. թ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 54:

¹³ KUB, XXXIV, 43, I, առ 5:

¹⁴ B. X ա գ ա ր ք ա ն, նշվ. աշխ., էջ 124:

¹⁵ Թ.Հ ա ս ո ր յ ա ն, U.Մ Ե լ ի թ -Բ ա խ չ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե ն յ ա ն, Հ ա յ ա ս ա ա ն ի և ե ա ր ա կ ի ց
Հրամաների աեղանումների բառարան, (այսուհեան՝ Տեղ.բառ.) հ. I, Եր., 1986, էջ 367:

¹⁶ Հմնտ. Ե. Ե. սու «զիշերեր», որից եայերն օթեան <աթեան և պլն (Հ. Անտոնան, Հայերն են
արմաական բառարան, հ. IV, Եր., 1979, էջ 609 - 610):

¹⁷ Pollb., VIII, 25, (Հ. Սանանյան, Ծննդական տեսություն եայ ժողովրդի պատմաթյում, հ. I, Եր.,
1944, էջ 108, 112; U. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 43):

¹⁸ U. Ե. թ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 43, Կոսաանդիր Ծիրանաձին, Օաար աորյուները Հայասաամի
և եայերի մասին, Բյուզանդական աորյուներ, Բ, Թարգմանությունը բնագրից, ատազարան և
ծամորագություններ Հ. Բարբիկյանի, Եր., 1970, «Fines orientales imperii Byzantini C, Annuit
960» քարտեզ:

¹⁹ Հ. Ա ծ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, Եր., 1971, էջ 186; Գ. Զահուկյան, Հայերն են
ենդեվրոպական իին լիզուները, Եր., 1970, էջ 17:

հավետ», լատոն «ավելի լավ», լիավ, *laħas* «լավ» (կասկածով) բառերը²⁰: Ուրիմն, Lauanda-ն ուղղակի նշանակամ է «լավ եանդ» // «Գեղեցիկ դաշտ» // եռուն. Կալապեծօձ:

Խարբերդի դաշտաից Հայկական լեռնաշխորեի խորքերը կարելի էր բափանցել Արածանիի եռանքն ի վեր: Հենց այդպես է, մեր կուրծիքով, Վարդել Մուրսիլի I-ը: Նրա եիշաակած հաջորդ տեղանունը՝ *Taksana* (*Tak-ša-an-na*) երկրանունն է: Այն կազմված է - առա տեղանվանակերա մասնիկալ (լումա. *Դերժան, Երեւան, Սեւան և այլն*)՝ *Taks-*արմատականից: Վերջինս նույնական է հ.-հ. *tek- արմատից սերած *teks-նախաճակի ենա, որից են նաև խեր. *takš- / takkes-* «անել, միացնել», «կազմել, շինել», «պարապատել», եին ենդկ. *tákšati* «անում է, ենարքին շինում է», *tákšā* «եյուսն» բառերը²¹: Նույն արմատն են սրբունակամ նաև եռուն. Դեչուն «արեւեսա», «արվաա», տէկտօն «եյուսն» և եայերն թերել «կուանուկ կոկեւ, շինել, սրել», «ծնծել, կուանել, ծուել» եարկափոք ձևը աալու եամար» բառերը²²:

Հայերն այս արմատն է ընկած Զսենոփոնի եիշաակած Թղհուս // Թերեւ լեռնանվան իմրում, որի «արեւեսաագործական-մեաադագործական» սապոգարանության առքիվ նախ ուշագրավ է Քսենոփոնի եեաւել զպայությունը. («Սոսինոյկների» երկրի միջով, ինչպես թշնամական, այնպես էլ րարեկսմական, եելեններին անցան ութ կայան և հասան խայութներին (Խալսթեց, Խալսթօց, Խալստվ): Սրանք իմոքրաթիվ էին և եալտակվում էին մուխնոյկներին. նրանց մեծագույն մասի ապրուսաի առյուրը երկարագործությունն էր»²³: Սրանք Պարխարյան լեռնաշերամի հյուսիսային լանջերին բնակվուծ ցեղեր էին: Նույն լեռնաշերամի եարավային լանջերին էին թնակվում Պլինիոսի եիշաակած արմենոխալիքները (*arnienochochalybes < armen - o - chalyb-es*)²⁴: Սրանց անունները բացաեայտ կասի մեջ են եռունարքն Խալսթօց // Խալսթվ «սրդաւու» բառի եաա²⁵: Պատահակում չէ, որ էսքիլոսը (մ.թ.ա. 525-456թ.) խայութներին որակում է եւդորո-տէկտօն (եւդորո-տէկտօնօց) «ենուա երկարագործ» բառով²⁶: Թերեւ անունը կրած լեռան նման արեսասի և եատկապես մեաադամշակնան աարքեր ճյուղերի տեղերում գոյությամբ պեաը է բացաարել Հայկական լեռնաշխարեի աարքեր շրջաններում Թերման // Թաքման անվամբ աեղանանների գոյությունը.²⁷ Այս աեսանկյունից ուշագրաւու է Փավատս Բուզանդի այն վկայությունը, որը վերաբերում է Հակոր Սծբացու (և նրա մերձավորների) Հայասաան ժամանմանը: Նս. «զայր եասանէր ի լեան Երկարուուաացն եւ Կապարահաաացն, եւ որ ընդ ննայն էին, ընդ Ըորշառուա»²⁸:

Մուրսիլի I-ի եիշաակած *Taksana* երկիրը եամապաաասխանում է եետագա Մեծ Հայքի Բալաեռովիս // Արշամաշաա և Պահնատուն զավաներին: XIX դարում ևս սրանք եաանի էին իջենց եայ հմուտ արեսատավորներով, մանավանդ՝ մեաադտգործներավ:²⁹ Պատահական չէ, որ «Մորոս» Վիլերգի կենտրոնական դեմքը՝ շինարար վարդեա Սորոսը պալիմնցի/րապինցի է (Պաղինը զանվում էր Պաղնատու զավառում)³⁰: Նախ և ուուա եիշարժան է Մորոս անվանը Հովսեսի նանիկյանի տված

²⁰ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. II, Եր., 1973, էջ 268; Գ. Զաեռվյան, նշվ. աշխ., էջ 21, ծան. 43:

²¹ Տ. Գ ա մ կ ր ե լ և Ա ճ ս է, Վ. Ի վ ա հ ո վ, Ինդօւրուուական յազիկ և ինդօւրուուական, տ. I-II, Ենալիսի, 1984, սր. 148, 706.

²² Հ. Ա ճ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 178; Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացաարական բառարան, հ. II, Եր., 1944, էջ 102:

²³ Xen., Anab., V, V, I, Զսենոփոն, Անարասիս, Թաքմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 121:

²⁴ Plin. Nat. Hist., VI, 11, 1 (Հ. Սանանյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի բանի պորդեմների մասին, Եր., 1944, էջ 12):

²⁵ Ճրենեցրեցուուական անուան, տ. II, M., 1958, սր. 1763.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 1472:

²⁷ Տեղ. բառ., հ. II, Եր., 1988, էջ 445-446; Գ. Արվամանությանց, Երկեր, հ. II, Եր., 1982, էջ 401:

²⁸ Փաւստուի թիւ գանգան պատութիւն Հայոց, Եր., 1987, գ. Ժ:

²⁹ Գ. Մ ը պ ա ն ձ ա յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 394, 406, 409:

³⁰ Ս. Ե ր ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 76:

բացապարությունը: Նա գրում է, «Սօրոս «մեծ» ըսկել է, կ'ըսեն դարրինք և որմնազիքը եւս մեծ մուրճ մ'ունին զոր «մօրոս» չարուճն (շերիմ) կը կսչեն»³¹: Ըստ Վրացուգր, «Վարսկեա Սորոսն ու նրա հայ գործակիցները բաղաքներից բացի կառուցում են բնուդեր, զյուղեր, եկեղեցիներ, բաղնիքներ, ավազաններ, շատրվաններ, եռշաղբյուրներ, խաչքարներ, ջրաղացներ և եասարակական այլ կառուցներ: Այս կերպ Չարսանձագ և Տերսիմ գավասոնների բնդարձակ աարածքը և նրա սահմանակից վայրերը դստենում են շինարարական վիթխարի երապարակ, որաեղից լսվում է շինարար մուրճի ծայնը և կառուցման եղանակարար եկքը», գրում է բանագեն Գր. Գրիգորյանը³²:

Խորքերիցի դաշախց եյուսիս և եյուսիս-արևելք ընկած այս շրջանների՝ ենտգույն Taksana երկրի, արենաստագործության ենա ուղղակի կսպ ունենալու մասին է խոտում նաև Հայասական դիցարանի ³³ U.Taksana («U.tak-ča-an-na-as») դիցանունը: Ինչպես ցույց է տալիս դիցանվուն ³⁴ U բաղադրիչը, սա ենի է ամայլապային բնույթի մի ասավածություն, իսկ դիցանվուն Taksana բարակիչը ցույց է տալիս նրա կապը արենաստների՝ մասնավորաբար մետաղանշակության հետ (եմմա. եայերեն նույնածագում թերեկ բայի նախնական իմասար): Համեմատական վիցարանությունից եայանի է նաև, որ ամպրոպայսին աստվածները սերտ կասի մեջ էին դարբնության ենա և անգամ կարող էին եանդես գալ դարբնի դերում³⁵:

Այս աեսանկյունից ուշագլաւ է եայասական U.Taksana աավածության պաշտամունքի վոյոյը Arhita (³⁶Ar-hi-ta) անունը.^{35*} Arhiti- անվան առաջին բաղադրիչը կարելի է կարդալ ինչպես *արի-, այնպես էլ *արի- (սեպազորությունը այդ ենարավորությունը տալիս է): Կարծում ենք, որ երկրորդ դեպքում մենք գործ կունենանք եայերեն արենսա բառի արի- արմահի ենա: Այսուեղ -եսա-ը վերջածան է. եմմա. գով-եսա, եամ-եսա, ուս-եսա, պահ-եսա³⁶: Եթե ծիշա է Սիխիքարյան եայերենի դիստությունը ետքերեն արենսա և լսափներեն ars/artis բառերի ազգասության վրաբերյալ³⁷, ապա բառին կարելի է վերագրել նաև ենդիկուպական-եայկական ծագում, մասնավանդ, որ նրանում առկա -եսա վերջածանը ենդիկուպական է³⁸, բայց իրանական չէ: Մեր վերոնիշյալ դիմապարունենքի և լուսուրությունների ճշմարսացիության դեպքում կարելի է եղարկացնել, որ եայասական U.Taksana աստվածությունը ներկայացրել է Սուրբիի I-ի եկատակած և Հայասա-Ազգի ցեղամիտության մեջ ընդգրկված Taksana (³⁹Taksana) երկրը, որը տարածված է եղել Արածանիի ետանքի ավազանում, Խարբերդի դաշախց արևելք:

Սուրբիի I-ի արձանագրաւթյան մեջ եիշատակված եաջորդ աեղանունը Hasuisa-ն է (⁴⁰Ha-am-za-), որը աեղադրված է Taksana-ից արևելք (որովհեան արշավանքի ուղղությունը Արածանիի ետանքն ի վեր է), այսինքն՝ եետագա Հաշաեանք գավառի տարածքում: Հաշտեանք <*>Հաշտ-եան-ք գավառանվան առաջին բաղադրիչը եամարվում է եայերենի իրանտկան ծագումով յաշտ/աշտ բառի երրորդ աարբերակը. Հաշտեանք //* Յաշտեանք⁴¹: Յաշտ//աշտ նշանակում է «կուոքերին եղած գոնե», որից՝

³¹ Հ. Ծ ա ն ի կ ե ա ն, Հնութինք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 51:

³² Գր. Գ ր ի գ ո ր յ ա ն, Հայ ժողովութական միակերգելք և պատմական երգային բանականությունը, Գիրք II, Սիշնաղը, Եր., 1981, էջ 250:

³³ KUB, XXVI, 39, IV, առղ 32:

³⁴ В. Иванов, Кузнец. Мифы народов мира, т. II, М., 1988, стр. 21-22.

³⁵ KUB, XXIV, 39, IV, առղ 32: Հայասական Արիմիքա բնակավայրը Վ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 110, 140), այսինքն՝ եետագա Սիծ Հայրի Պահնաատն և Հաշտեանք գավառներին եյուսիսց եարող հորօեան (U. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 55, 62, 76) գավառում:

³⁶ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, նշվ. աշխ., հ IV, Եր., 1979, էջ 672:

³⁷ Նոր Բառզիքը եայկանեան լեզուի, ե. I, Եր., 1979, էջ 371: Ի դեպ, լատիներեն բառի եիմքում ե. - ե. *ար- «կցել, միացնել, արվեստվելությունը» արմատն է, որից են ծագում նաև եայերեն առղ «ձեւ, կարգավորություն, սարք», արդեաւ «ուշաված, կոկված», արդուած «հոռինմած», արդառեւ «ուղղել, կանոնավորել, կարգավորել, շիներաբերը» (Հ. Աճառոյան, նշվ. աշխ., հ I, էջ 306):

³⁸ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, նշվ. աշխ., հ IV, էջ 672-673:

³⁹ Ս. Ե ր ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 62:

խշապար// աշապար «զրե մատուցանող» և այլն⁴⁰: Անվան այսականի ստավարանությունը ցույց է ատիս, որ Հաշաեանք գավառը ժամանակին եղել է քրմապատկան աարածք և վաղ ժամանակներում կառուվարվել է քորմ-արքաների կալմաց: Կարծում ենք, որ այս նույն տեսանկյունից է կարելի է առողջարանել նրա առավել եին Հայոց անունը: Պարզ է, որ տեղանկան մեջ - սա բաղադրիչը այն նույն տեղանկանակերտ մասնիկն է, որն առկա է նաև խերական արձանագրություններից եայտնի բազմաթիվ աեղանուններում՝ դասից բաւում և Հայկական լեռնաշխարհից եայտնիներում (Խնման, Haiasa, Tametasa, Hafarsa, Ardusa և այլն): Տեղանկան եատ- արմատը, մեր կարծիքով, առկա է նաև եայերեն եազգագյուտա «Խամար-զիստն»⁴¹ բառում: Վերջինիս մեջ - ար-ը ենիւլուսպական ծագումով Վերջածանց է ենմա. արդ-ար, երկ-ար, մոլ-ար և այլն⁴²: Այս տեղանկան և Խամար բառի Խամ- արմատը պահպանվուծ է նաևն շրջանի ենուազայի այնպիսի տեղանուններում, ինչպիսիք են Խամուկ-ը և Խամուրշին-ը (<Խոտուր-շէն): Քիրլիսի նաևնազի Գենցիք դավառում⁴³: Ըստ երևոյթին, այս անունունները ևս ենուգույն եատսա տեղանկան նման իրենց հիմքում անեն այն նույն արմատը, որն առկա է նաև Խամար «զիստն» բառում: Հաշաեանք գավառի մասին ասվածները կարելի է վերացնել նաև նրա եարևան Տարոն գավառին, որը գրադեցնում էր Հաշայանք գավառից արևելք, Արածանիի շորջ աարածված Մշո դաշար իր շրջակայքով: Մեր կարծիքով, սա Մոլալի Ի-ի եիշասակած Հասսա-ն է (*⁴⁴Ha-as-su-wa-as): Իսկ, որ վերջինս ևս եղել է քորմ-արքաների կումից կառուվարված երկիր, վկայում են ինչպես Տարոնի անվանադրից Տարրանի և տեղի քրմական դասի երմնային եամպավուծ Մոլուսի մասին ավանդագրույցներն ու նրանց անունների սառուարանությունները,⁴⁵ այնպիսի ել Հասսա տեղանկան ստուգարանությունը:

Ուշալուրթյուն դարձնենք, որ Տարոնում էր գտնվում եամաեայկական եղակ ունեցած եերանոսական սրբավայրերից մնելք՝ Աշախատար. «Յաշաից տեղիք թագատքացն Հայոց Սեծաց, ի սմարս լերինն Քարքեայ, ի վերայ գեառոյն Եփրաաայ, որ եանդէա կայի մեծի լերինն Տարոսի, որ եւ անուանեալ լաա յաճախաշաա պաշտաման տեղացն՝ Յաշաիշաա»⁴⁶. Ն. Արքնցը լիոլսադարձ կասի մեջ էր դիաում Հաշաեանք // *Հաշաեանք և Աշախատ/ Յաշաիշաա աեղանունները⁴⁷:

Քրմերի գոլծունության ոլորտին անոնչվոր և նրանց բնաթագուող տերմիններից է եղել հաս- // հես-ը. «Հասո-իմասատն, կամ զիստն», խակ երկորու աարբերակը պահպանված է «Հեսայայր- գործնականք, կամ իմաստունք» բառում⁴⁸: Հաս- // հես-արմատի առաջին աարբերակը նշանակլ է նաև «պատասխան»: Խնման. «Հաս եւ հակ- լուսապահանի»⁴⁹, երբ կա նաև «Հակ- պատասխանի»⁵⁰: Ըստ երևոյթին հաս-ի այս

⁴⁰ Հ. Ա ծ ա ո յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. III, Եր., 1977, էջ 383:

⁴¹ Բազգիրը հայոց, Զննական բնագիրը, առաջարանը և ծանոթագրությունները. Հ. Ամայանի, Եր., 1975, էջ 138:

⁴² Գ. Զ ա հ ո ւ ս ւ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետեւ՝ ՀՀ ՊՆԾ), Եր., 1987, էջ 234-235:

⁴³ Տեղ. բառ., հ. II, էջ 636-637:

⁴⁴ Մո վ ս ի ս ի ի ս ո բ ե ն ա ց ւ ո յ պատմութին Հայոց, Եր., 1981, Ա, զ, Յովիհան Մամիկոննան, Պաամութին Տարօնոյ, Եր., 1941, էջ 107-109 (անս U. Պետրոսյան, L. Պետրոսյան, Եսյակ բնակավայրերի համակարգը հիմ Հայաստանում և Ոռախայում, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, II, Գյումրի, 1999, էջ 135-139; U. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսերթումները հիմ ու վադ միջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 27-28): Ազարանգելայ պատմութին Հայոց, Եր., 1983, ճՃԴ, 809:

⁴⁵ Հ. Ա գ օ հ գ, նշվ. աշխ., էջ 30:

⁴⁶ Բազգիրը հայոց, էջ 181-184: Հեսսայր. <* եես-ուս- աւ- ը. որում երկորդ բաղադրիչը ու արմատն է (որից ուսանելու ուսումն և այլն) երրորդը -աւ վերջածանցն է (Խնման ասք- այ, մօռ- այ, յօռ- աւ և այլն):

⁴⁷ Բազգիրը հայոց, էջ 176, 180: Ըստ երևոյթին, սրանց հիմքում հնդեվրոպական այն նույն արմատի տարբերակներն են, որոնցից հն սերում ազգակից լեզուների հետեւյալ բառերը. ինն պարս. ու-րիմ- ետ- «զրված», բայս. Բ բնկառ «զրում է», լաաին բուց «մկարել, ասենազոր- ծել», լիով. բնետ «մկարել զժագրել (ածուխով), զրել», ոուս. լուս. լուսագրել և այլն: (T. Ղամկ- րելինձ, Վ. Իվանով, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 110; M. Փասմեր, Էտимологический словарь русского языка, т. III, М., 1971, стр. 266):

Վերջին նշանակությունը գալիս է քրմերի գործունեության այն ուղարտից, որը սերտ առնչություն ուներ եարցուկային գուշակության հետ: Հնագույն Տարոնի քրմերի գործունեությամբ կարու է պայմանակորված լինել նուև Մեսրոպ Սաշտոցի ծննդակայրը <ացեկաց տեսնելը>: Ըստ Կորյունի, նա էր «ի Տարօնական գաւառէն, ի Հացեկաց գաղշէ, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»⁵⁰: Հայոց գրերն սաելքած սրբի ծննդակայրն ենթագույն եայանի էր Խաս գեղ անունով⁵¹: Վերջինս մորմ է այն ենթադրությանը, թե աեղանկան նախնական ձևը եղել է *Հասեկաց* <ացեկաց-ի Վերածված ս-ց> ց-ց տոնմանությամբ: Հնագույն *Խաս տերմինն է, մեր կարծիքով, աալիս է Խասուվա տեղանկան բողոքային: Խասուվա <*has-սսա, որտեղ -սսա-ն խեթալուվիական լեզուներին բնորոշ տղանկանակերտ վերջածան է: Այսայսույն, Խասսա աեղանունն ամրագությամբ նշանակել է «իմասսուուի տեղ, իմասառնի երկիր»:

Սորսիի 1-ինի Տարեգրության մեջ Hasusa-ին անմիջապես հաջորդում է Halara տեղանունը (⁵²Hal-la-ra-a-as), որն, այսպիսով գտնվելու էր Hasusa/Տարոնից արևելք: Կարծում ենք, որ խսաքը ենաազա Քզնունիք գավահ մասին է՝ Տարոնի և Վանա լճի արևմայան ափի միջև: Տարոնից Վանա լճի արևմայան ափ տանող քանուկ ճանապարհը եղել է Սուշ-Դապաւան ճանապարհը, որով էլ Քզնունիք էին բափանցելս Սուրսիի Լ-ինի գործերը: Խուլցարայի և Քզնունիքի աարածքային եամապառասխանության մասին կարու է Վկայել դրանց անունների նույնինաստ սառուաքառությունը: Ինչպիս Խոսուվայի (Խետագու Ծոփքը) «Ո ասած պաշտամունքի կենարոն Halara-ի», այնպիս էլ Տարոնի և Վանա լճի միջև գանիսած Halara-ի անունների ենթում ընկած է *խատ-// *խատ- արմաաը, որն ուսկա է նաև Խալարակայք «խայակ» և Խաղակի «կաշի, մոռթի» բառերում: Այս արմաան, ունկասկտ, ներկայացնում է քաղ «արու այժ, նոխազ» բառի ենչյունական աարիերակը: Հմանա, Խաղրայ, Խարելքերե, աղազաքիս, ցախ/ցաք-աա նույնարմաա գույզերը⁵³: Խոկ Halara-ի-ար(ա)- բաղրամիշը ենդեկապաւական ծառնամբ այն նույն վերջածանցն է, որն առկա է նաև արդար, երկար և այն բառերում⁵⁴:

Հետազո Ծոփքի աարածքը բոնած խեթական արձանագրությունների հաւաքա երկրի ամսպտպույն «Ո ասածու պաշտամունքի կենարոն Halara-ն, եավանաբար, գունվել է այն վայրում, որակու ուշ ժամանուկների հայության կազմական գյուն էր՝ Արածանիի ծախակողմյան գավակներից մեկի ակունքների մոա, Խարբերդ քաղաքից մոա 17 կմ եարավ⁵⁵: Halara անունով երկու բնակավայրերն էլ լրերու էին ամարուային բնույթի եիշյալ աստվածության եամապաասխան մակյիքը: Ծոփք/Խոսուվայի դիպում դա եղել է ⁵⁶Ա-ն, խոկ Քզնունիք/Խալարայի դեպում լինելու էր եայասական դիցարանը զյխապորած «U.GUR-ը, որպիսեան այսակ էր գանգում սրբազն Գրգու լեռը: Գրգու էր կոչվում ոչ միայն այս լեռը, այլև եայոց եին առմարի 21-րդ օրը: Սրանց ենա եամանուն է ժողովրդական եափաալիքներում Գրգո բարա կոչված առասպելսրանական կերպարի անունը⁵⁶: Սրանց բոլորի ենչյունարանական և իմասաարանական փոխաղաք կատք պայմունակորված է վաղնջական բնայաշական ժամանակներից սպատ առասպելսրանական պաակերպումներից լոնդիանրությամբ (ևմնա. միև-

⁴⁹Հմտ. նուև «Յասուկ-Խորհուրդ սուրբ» (Բառզիք եայոց, էջ 225):

⁵⁰Կորյուն, Վարք Սաշտոցի, Քնագիքը, Ճետագրական այլ ընթերցվածներով, բարգմանությամբ, առաջարանով և ծանրություններով ի ձեռն արոք. դ-ր Սանուկ Արելյանի, Եր., 1941, էջ 36:

⁵¹Նույն տերում, էջ 107, ծան.51: Սոկ սուրբ կարծիքի եամածայն, դա եղել է հետազում Հացիկ. Խասիկ անուններով եայամի գորոպ (Տեղ.բառ., ե.Ա, էջ 681):

⁵²KUB, VI, 45, II, սող 64:

⁵³Գ. Ճ ա յ ա ս կ յ ա ն. Օչերки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 306-307.

⁵⁴Գ. Զ ա հ ո ւ կ յ ա ն, ՀՀՊՆԾ, էջ 234-235: Halara աեղանունն ունի իր դիցանականական գուգահեղը ի դեմս խեթական արձանագրություններում եիշատակված Halara դիցանական: Վերջինիս եիմքում ևս հայ-արմաան է (անս Գր.Կանանց, Օբ յարտկու ճոյեցւե Ռենտու, «ՀՍՍՌ Գ-Ա անդեկապիր. եասարակական գիտաթյուններ», 11-12, Եր., 1946, էջ 17):

⁵⁵Տեղ. բառ., ե. Ա, էջ 623:

⁵⁶Ս. Ա ր ե ղ յ ա ն, Երկեր, ե. VII, Եր., 1975, էջ 78, ծան. 1:

նույն գուռ // գոռ բնածայն արմաուր պատրումակող գորգայ, գոռայ և բարրասային գոռայ,
զոռգոռայ/ բասերը⁵⁷:

Անդրադառնալով Բգնունիք զավառանվանք, պետք է նշել, որ այն կրկնում է Բգնունիք-ը նախարարական սահմանանը, իսկ վերջինս տուանմական ծագում ունի և իր կիմքում ունի քուժ «կարնել» զառնուկ կամ ույիկ» բառի մի ասցրերակը: Նրան ազգակից են ենդեվապական մյուս լեզուների ենտևայալ բառերը. եին ենդկ. եսկա «բուժ», ավաս. եմա «ուկ», պարս. ես «այծ, ալ», գերմ. Bock, անգլ. buck, ելն խոյանդ. boe/bocc «նոխազ» և այլն⁵⁸: Ըստ երևայրին, քուժ-ի *քուժնարրերակից (քուժ-նիմա. զառ-ն, եգ-ն, ձուկ-ն և այլն) էլ ունենք *Բուժնունիք* *Բծնունիք* Բգնունիք: Ոչ միայն տուեմի անվանապիր նախնին, այլև նրա ևականակոր ասսվախությունը (եածայս դրանք նույնանում էին) կարող էր նման «կենդունանան» անուն կուն: Օրինակ, դա է զույց տայխս փոյզական Զևսի Բազուս մակունունը⁵⁹, որը, կարծում ենք, վերոնիշյալ բառերի նման ծագում է ե.-Ե. *Եհսց- արմատից և «նոխազ» է նշանակում: Ըստ այսմ, Բգնունիք նախարարական առենի և նրա ժառանգական աիրույթ Բգնունիք գուվասի եկմնապիր-անվանապիրը, որը, եին եաւկակուն ավանդագրույցների եամածայն: Հայկ նախապեսի Բազ անունով բռնն էր⁶⁰, եղել է նոխազը որպես աստվամական նախատիայ ունեցած առասպեկտարանական մի կերպար՝ այծասակած:

Բգնունիքի Halara-ի և ենագույն Ծովիք (Խոսվա) Ամպրույի աստծու պաշտամունքի կենտրոն Խոլարա-ի անվանական նույնություն նր մղում է մի այսակիսի ենթադրության: Վաճա լիճ արևմայան և երուսիս-արևմտյան ափերին գտնիվ Բգնունիքը ևս եղել է այծակերպ ամպտապի աստծու սրաշտամունքի վայրերից մնկը: Անկասկած, մեր ենուավոր նախնիները, իրենց առաւտելարանական պատկերացումների եամածայն, շեշտելու էին տարրերությունը մի կողմից Վաճա լու արևմտյան և եյուսիսային, մյուս կողմից՝ արևելյան և եարավային (այսինքն՝ մի կողմից խավար, մյուս կողմից՝ լուսավոր) ափերի միջև: Նեղ կամքջի վրու դեմ վիմաց եղած երկու կամակոր այծերի մասին եայտնի առասպեկտարանական մոտիվը նախ և ուռաջ արտացըլում է գեաի եակաղիք՝ ծախ և աջ, ափերի առասպեկտարանական եակաղրամիասնությունը, որն արաաայսված է նաև այծերի մնելի սև, մյուսի սպիտակ գույների միջոցով: Աւը, խավուրը, եյուսիսը, արևմտուքը պատկանում է «Ճախի», իսկ սպիտակը, լուսավորը, եուրավը, արևելքը՝ «Չափ» առասպեկտարանական խորերդանիշային շարքին⁶¹: Այս շարքերից առաջինը փոխադարձ ինաստարանական կապի մեջ էր Ամպրույի (անձրևաբեր ամպի), երկրորդը՝ Արևի (պայծառ երկնքի) աստծու ենաւ⁶²: Մեր ենուավոր նախնիների առասպեկտարանական պատկերացումների եամածայն, երև Վաճա լիճ արևմտյան և եյուսիսային ափերը առնչվում էին Ամպրույի մոայլ աստծուն, ապա արևելյան և եարավային ափերն առնչվում էին Արևի պայծառ աստծուն: Ըստ այսմ լիճ արևմտյան և եյուսիս-արևմտյան ափերը բռնած Բգնունիքը եամարկել է Ամպրույի այծակերպ աստծու ափերույթը, իսկ լիճ ուրեմնայն ու եարավային ափամերձ շրջաններում զանվազ եետագայի Բգնունիք և Բուժունիք զավառները⁶³ ափերույթը Արևի այծակերպ աստծու:

⁵⁷ Ս. Պ ե տ ո ս յ ա ն, Հին եայց եռամասն ամսուայ խորհուրդը, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1996, էջ 427-429:

⁵⁸ Ա ճ ա ո յ ա ն, նշվ. աշխ., հ I, էջ 482:

⁵⁹ Գ. Զ ա հ ո ւ կ յ ա ն, Հայերեն և ենդեվրոպական եին լեզուները, էջ 114:

⁶⁰ Մ. Խ ո ր ե ն ա ց ւ ո յ..., Ա, ժք, Բ, թ:

⁶¹ A. H o c a g t, Kings and coastsillors, Cairo, 1936, p. 273-276; C. Петросян, Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян, «Հարաբեր եասարակական զիաւրյունների», 1986, թիվ 4, էջ 53-64; Նույնի, Племенной союз Хайдаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений, Նույն տեղում, 1987, թիվ 3, էջ 77-87; Նույնի՝ Երկգույն-երկարկ ափեգերքի մասին առասպեկտարանական պատկերացումը Հայկական իեռնաշխարհում, նույն տեղում, 1991, թիվ 2, էջ 126-131, Նույնի՝ Արքի ե եղերպի եակաղրամիասնական պաշտամունքի արտացըլումը ենագույն Ծիրակի տեղանուններամ, СՊՄԾ եանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսները, Գյումրի, 1996, էջ 45-46:

⁶² Տ. Գ ա մ կ ր ե լ հ. Ա զ ե, Վ. Ի վ ա ս օ ւ, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 793-794:

⁶³ Ա. Ե ր ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 45, 109:

Վերջիններիս *Բոգ-ունիք* և *Բուժ-ունիք* (հմմա. մանկ. բորով. թժ «զատ, ուլ») անոն-ների հիմքում վերտիշյալ *եհսց՝ արմափ centum-ալին և տաթուակնելուն են: Որ վերջին աղանուններն իրենց «այծալին» սառւարանությամբ առնչվել կարող էին ենց Արկի ասածուն, վկայում է: «Բուզի-արեգակն» բառը⁶⁴: Այս առքիվ հիշենք նաև, որ Վանա լճի արևելյան ափին զանվար Վան քաղաքն իր շրջակայրով եերանո-սական դարերում եղել է արևալին-լուսելեն Վահեազն և Միքր ասավածների սրչա-մունքի նշանափոր վայրերից, բայց ուրաքանչան դարաշրջանում Վան (Տուպա) քաղաքը պաշատամունքի կենարուն էր նույնալիսի բնույթ ունեցող Տվյալ ասածու:

Պատահեական չէ, որ ավելի վաղ ժամանակներից սկսած Վանա լճի հարավ-արևելյան ափերն ընդգրկուծ Հայոց ծոքը եամարվել է հայոց լուսելեն նախաեոր՝ «քաջագանգուր, խայտակն» աղենավոր հսկալի, Բելի դեմ մղած եաղթակուն ճակու-տամարափ վայրը⁶⁵: Առասպելարանական զոգորդմանք՝ սղեղից արձակված նեա // արևի արձակած ճառագայր: Ի եակադյարյան Վանա լճի արևելյան ափին ստնչվար լուսավոր-արևալին Հայկի, լճի արևելյան ափին գտնվող Նեմրութ լեռանն ստնչվար Բելը⁶⁶ մոայլ-ամպրոպալին է. հմմա. բրբ. Անմրութ, Անմրութ «մօայլ, խոժոռ, նորոա» բառը⁶⁷: Ըստ այսմ, նրա առանձնակուն նախասահապը լինելու էր սև նոխազը՝ ի եակա-դյարյան Հայկի սաանմական նախասահապ սպիաակ նոխազը: Այդպիսիք էին լինելու նաև Բելի և Հայկի վիպական կերպարների զոգաենաներն հանդիսացած տեկական ամպրոպային և արևալին սատվածների նախասահապերը:

⁶⁸ *Hailara*-ից հետա երար տեղանունից պահպանվել է միայն այս մասը⁶⁸: Սեր կարծիքով, դա լինելու էր Բիրլիսի լեռանցքին մերձ մի վայրի անուն, որովհեաւ Դատվանի մեղծակա Խախոր գյուղը գտնվում էր Բիրլիս քաղաքից ընդունենը 12կմ եեռավորաթյան վու⁶⁹: Ընդ որում, մենք չենք կասկածում, որ Արածանիի եռանցքի հակառակ ուղղությամբ Հայկիսկան լիտնաշխարիկ խորքն հասած, ապա Սուշ-Դատվան ճանապարհով Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին մոանցած Սուրսիլի Ի- ինի նպաաակը եղել է ոչ միայն Հայկակուն լիտնաշխարիկ հարավային շրջանների ցեղերին խեթական գերիշխանությանը հնքարկելը, այլև Բիրլիսի լեռնանցքով Հյուսի-սային Միջազիաք բրուր զան ու նրանց դաշնակից Միաանի// Խանիզալրաաին քի-կունքից հարվածնելը: Այդ բանն իրագործել խեթական քազափորին չէր հաջողվել:

Սուրսիլի Ի-ինի արևելյան արշավանքի առնչությամբ կիշաաակած աեղա-նունների տեղադրությունը և դասնց, ինչպես նուև դրանց հետ ուրբակի կասի միջ եղած մյուս աեղանունների և հաաուկ անունների մեծ մուսի, հնդիվապական ու հայկական սառւարանությունները կասկածի աեկիք չոս աաիս, որ Հայկական լիտնաշխարիկ քննարկման առարկա դարձած շրջանների բնակչությունը մ.թ.ա. XVII-XVI դարերում ևս եղել է հնդիվապական և մասնավորության ներկայացրել է հնդիվապական-հայկա-կան էքնիկական աարը:

Հայասա անվան քացակայությունը Սուրսիլի Ի-ի Տարեգործության քննարկման առարկա ուառածած հաավածում պիտք է քացաարել կամ արձանագրության պակասա-վոր լինելու հանգամանքայ, կամ նրանով, որ Սուրսիլի Ի-ի օրոք Հայասական ցեղա-միությունը դեռևս կազմակորիկած չի եղել: Այսուհեններձ, եթե ոչ այդ ժամանակ, ապա հետազայում քվարկված բնակավայրերն ու երկրներն ամրութությամբ կամ մասամբ ընդգրկվել էին Հայասական ցեղամիության մեջ: Դրա մասին է խասում, օրինակ, հայա-սական դիցարանամ *Taksana* (⁷⁰*Tak-չա-ա-նա*) երկիրը ներկայացնուլ *U.Taksana* (⁷¹*U tak- չա-ա-նա-as*) ասավածարյան առկայությունը:

⁶⁴ Բաղդիրք հայոց, էջ 58:

⁶⁵ Ա. Խ ո թ ն ա ց ւ ո յ ..., Ա, Ժ, Ա, Ժ:

⁶⁶ Գ. Ս ր վ ա ծ ծ տ յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ. I, Եր., 1978, էջ 34, 49-50, 405:

⁶⁷ Ա. Ս ո թ ի ա ս յ ա ն, Հայոց լեզվի համանիշների բառարան, Եր., 1967, էջ 469:

⁶⁸ *KUB*, XXXI, 64, II, տող 34:

⁶⁹ Տեղ. բառ., հ. II, էջ 629:

МАРШРУТ ВОСТОЧНОГО ПОХОДА МУРСИЛИ I

Резюме

С.Петросян

В востоковедческой и арменоведческой литературе до сих пор не уточнен маршрут проникновения армии хеттского царя Мурсили I (1620-1590 гг. до.н.э) в Армянское нагорье. Исходя из данных летописи Мурсили I, мы пытаемся доказать, что хеттская армия из Малой Азии проникла в юго-западные районы Армянского нагорья тем путем, который в последующие века вел из Малой Армении через южные районы Цопка (Армения IV) и Туруберана к Битлисскому проходу. Следовательно, упомянутые новопокоренные заевфратские города и страны (Лаванда, Таксана, Хамса, Хасува, Халара) надо локализовать вокруг этого пути.

Исходя из сопоставления и этимологии разновременных топонимических и других данных, можно утверждать, что индоевропейский, в частности индоевропейско-армянский, этнический элемент был доминирующим среди местного "хурритского" населения юго-западных районов Армянского нагорья XVII-XVI вв. до. н. э.